

УДК340:1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.53>

«АГРЕСІЯ» ЯК ІМПЕРАТИВНА НОРМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА: ГЕНЕЗИС РОЗВИТКУ

Максим Х.,
*аспірантка кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
Національний університет «Львівська політехніка»
e-mail: khrystyna.b.vavryk@lpnu.ua*

Максим Х. «Агресія» як імперативна норма міжнародного права: генезис розвитку.

У статті розкрито сутність «агресії» як імперативної норми сучасного міжнародного права. Закцентувано увагу на тому, що незважаючи на заборону агресії імперативними нормами міжнародного права та визнання її міжнародною спільнотою як міжнародного злочину, універсальної дефініції агресії до тепер не прийнято. Розгляд сутності агресії шляхом аналізу положень, що містяться у Статуті ООН, Декларації про принципи 1970 року та Гельсінському заключному акті 1975 р. потребує певного уточнення та розширення. Запропонована дефініція Резолюцією ГА ООН № 3314 потребує конвенційного закріплення, так як резолюції ГА ООН мають характер soft law. Положення Резолюції можуть перетворитись у міжнародно-правові звичаєві норми, проте, наявність факту перетворення положень даної резолюції на звичаєві норми на сучасному етапі є дискусійним й потребує додаткового обґрунтування.

Зауважено, що визначення агресії також міститься також у Статуті МКС, втім, даний статут прийнятий порівняно невеликою кількістю держав, тому для держав-неучасниць ці положення не є обов'язковими. Окрім цього, Суд має юрисдикцію здійснювати правосуддя та виносити відповідні рішення лише у відношенні фізичних осіб. Тому, сьогодні існує актуальна необхідність щодо прийняття на універсальному конвенційному рівні дефініції агресії, що сприятиме попередженню міжнародного злочину агресії та підвищенню ефективності боротьби з нею. Безпелеяційним є те, що заборона агресії отримує свій імперативний статус шляхом властивого їй раціоналізму і моральної авторитетності замість державної згоди.

Ключові слова: агресія; правова категорія; міжнародне право; міжнародний злочин; мир; безпека; імперативна норма; Паризький пакт; Організація Об'єднаних Націй; статут; Міжнародний кримінальний суд.

Maksym K. «Aggression» as an imperative norm of international law: genesis of development.

The article reveals the essence of «aggression» as an imperative norm of modern international law. Attention is focused on the fact that despite the prohibition of aggression by the imperative norms of international law and its recognition by the international community as an international crime, a universal definition of aggression has not yet been adopted. Consideration of the essence of aggression by analyzing the provisions contained in the UN Charter, the Declaration of Principles of 1970 and the Helsinki Final Act of 1975 require some clarification and expansion. The definition proposed by the UN General Assembly Resolution No. 3314 needs to be confirmed by convention, as the resolutions of the UN General Assembly have the nature of soft law. The provisions of the Resolution can be transformed into customary norms of international law, however, the fact of the transformation of the provisions of this resolution into customary norms at the current stage is debatable and requires additional justification.

It is noted that the definition of aggression is also contained in the ICC Statute, however, this statute has been adopted by a relatively small number of states, so these provisions are not mandatory for non-participating states. In addition, the Court has jurisdiction to administer justice and render appropriate judgments only in relation to natural persons. Therefore, today there is an urgent need to adopt a definition of aggression at the universal convention level, which will contribute to the prevention of the

international crime of aggression and increase the effectiveness of combating it. It is indisputable that the prohibition of aggression acquires its imperative status through its inherent rationalism and moral authority instead of state consent.

Key words: aggression; legal category; international law; international crime; peace; security; imperative norm; Paris Pact; United Nations; regulations; International Criminal Court.

Постановка проблеми. Проблема миру та безпеки з огляду на глобалізоване суспільство займає вагомий нішу у діяльності всіх міжнародних організацій та інституцій. Саме агресія є одним із найтяжчих злочинів проти миру та безпеки людства, а її категорична заборона визнається імперативною нормою чинного міжнародного права (зокрема, деклараціями, резолюціями, статутами, положеннями тощо), порушення якої світова спільнота вважає просто неприпустимою у цивілізованому суспільстві.

Однак, як показує досвід, це не сприяє забезпеченню належного рівня міжнародно-правової протидії агресії як міжнародному злочину. Сучасні реалії в світі, і насамперед в Україні, виразно демонструють про брутальне руйнування всіх принципів, норм і положень, що упродовж тривалого часу напрацьовувала міжнародна спільнота, щоб запобігти вчиненню злочину агресії. Цим зумовлена неабияка актуальність окреслення «агресії» як імперативної норми сучасного міжнародного права, що є одним із ключових і дискусійних питань у правовому дискурсі.

Аналіз дослідження проблеми. Питання про такий злочин, як агресія, завжди було актуальним для міжнародно-правової доктрини та практики. Дефініція «агресії» та пошук ефективних правових засобів її протидії стала предметом наукових розвідок значної когорти як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Зокрема, вагомий внесок у розвиток цієї проблематики зробили такі вчені як: Р. Аго, В. Антипенко, М. Баймуратов, Д. Басс, М. Бассіоні, Л. Берковиць, Р. Берон, М. Буроменський, І. Бліщенко, В. Буткевич, К. Важна, В. Василенко, Ю. Відмар, Ю. Волошин, К. Волтер, Дж. Гінзбургс, М. Гнатовський, Є. Годованик, О. Грінченко, В. Денисова, А. Дмитрієв, Г. Доннедє де Вабр, В. Євінгов, О. Задорожній, Н. Зелінська, О. Копиленко, А. Кориневич, Н. Кріш, Д. Кулеба, І. Лукашук, Ю. Манійчук, О. Мережко, М. Микієвич, В. Мицик, С. Моханчук, А. Пелле, Д. Річардсон, Л. Тимченко, І. Фісенко, Г. Фокс, Е. Фромм, Г. Шварценбергер, О. Шпакович та інші.

Водночас, задекларована нами проблематика, з огляду на його особливу актуальність, потребує більш глибокого дослідження. Зокрема, важливим є з'ясування сутності міжнародного злочину агресії відповідно до норм чинного міжнародного права, окрім цього розгляду потребує юридичний зміст й обов'язковість наявної у міжнародному праві дефініції агресії.

Мета статті – розкрити сутність «агресії» як імперативної норми сучасного міжнародного права.

Виклад основного матеріалу. Дослідження дефініції «агресії» крізь призму норм сучасного міжнародного права є вкрай актуальним й необхідним для тлумачення та окреслення світових масштабів і наслідків «агресивної війни» росії проти України, яка зачіпає інтереси міжнародного співтовариства загалом. Разом з тим, це питання сьогодні є найбільш складним і потребує нових підходів як до правильного його теоретичного розуміння, так і практичного вирішення.

У сучасному міжнародному праві агресія (лат. *aggressio* – напад) вважається одним із найтяжчих міжнародних злочинів, позаяк становить пряму і серйозну загрозу миру та безпеці людства. Небезпечність цього злочину зумовлена тим, що він спрямований проти основоположних принципів міжнародного права, а саме: відмова від погрози силою та застосування її у міжнародних відносинах; вирішення спорів мирними засобами; суверенної рівності держав; поваги до державного суверенітету; невтручання у внутрішню справу інших держав тощо. З огляду на це, визначальним напрямом діяльності ООН, інших міжнародних організацій, інституцій та держав є сприяння міжнародному миру та безпеці шляхом застосування ефективних спільних заходів як на міжнародному, так і національному рівні, з метою попередження та елімінації загрозам миру, протидії актам агресії чи іншим діям, які порушують мир, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права. Задля реалізації цієї мети міжнародною спільнотою встановлена заборона на ведення агресивних війн, щораз удосконалюється міжнародно-правовий інститут кримінальної відповідальності за ведення агресивної війни чи вчинення злочину агресії.

Особливості «агресії» як імперативної норми сучасного міжнародного права зумовлена насамперед тривалою відсутністю її чіткої загальновизнаної дефініції. Позаяк, саме ідентифікація злочину агресії у міжнародному праві сприяє ефективній та оптимальній співпраці у сфері захисту

прав та законних інтересів суб'єктів міжнародних правовідносин від цього злочину. Вагомим кроком у юридичному закріпленні злочинності агресії стало прийняття Гаазьких конвенцій (1899 р. та 1907 р.) щодо мирного вирішення міжнародних зіткнень. Однак, ці конвенції визначили лише закони і звичаї війни, але не передбачали прямої заборони злочину агресії.

Масштаби та наслідки Першої світової війни виразно продемонстрували вагомість для майбутнього розвитку людства необхідність заборони агресивних війн. Відтак світове співтовариство консолідувалося довкола ідеї прийняття юридично зобов'язуючих міжнародних документів, які би передбачали пряму або опосередковану заборону агресивної війни. У результаті Паризької мирної конференції (10 січня 1920 р.), яка на правовому рівні задекларувала завершення Першої світової війни, було сформовано Лігу Націй – першу міждержавну організацію, до принципальних завдань якої входило збереження миру. Відповідно до Статуту Ліги Націй до основних її завдань щодо збереження миру входило: зобов'язання держав Ліги Націй бути противником будь-якої агресії; взаємні домовленості будь-які спори вирішувати дипломатичним способом, а у випадку такої неможливості вони абсолютно розглядаються третейським судом; зменшення та обмеження озброєння [1].

Згодом, на п'ятій Асамблеї Ліги Націй (1 жовтня 1924 р.) представниками дев'ятнадцятьох держав був підписаний Женевський протокол про мирне вирішення міжнародних спорів, який визначив агресивну війну як міжнародний злочин [2]. Показову вагомість Женевського протоколу було визнано у вироку Нюрнберзького трибуналу 1946 р., попри те, що «протокол ніколи не був ратифікований, він був підписаний керівними державними діячами світу, які представляли переважну більшість цивілізованих держав і народів, а тому може розглядатися як переконаний доказ наміру затаврувати ганьбою агресивну війну як міжнародний злочин» [3, с. 126].

Агресивну війну як міжнародний злочин кваліфікувала Декларація Ліги Націй про агресивні війни, в якій було підтверджено наявність звичаєвої норми міжнародного права про заборону агресії. Декларація містила два основні положення, а саме: 1) будь-яка агресивна війна вважалася забороненою; 2) у вирішенні спору між державами вони зобов'язані застосовувати мирні заходи [4, с. 129].

Вихідним правовим актом, який повністю заборонив війну як знаряддя національної політики, був Паризький пакт (Пакт Бріана-Келлога) 1928 р. – перший багатосторонній договір про відмову від агресивної війни, учасниками якого стала переважна більшість держав. Так, у статті 1 Паризького пакту відзначалося, що сторони «засуджують використання війни для врегулювання міжнародних спорів і відмовляються від її застосування в своїх взаємовідносинах», відповідно стаття 2 декретувала обов'язок врегульовувати міжнародні спори та конфлікти лише мирними засобами [5, с. 11]. Вчені відзначають, що «Пакт Бріана-Келлога, безперечно, відіграв найвагомішу роль в історії міжнародних відносин, позаяк завдяки цьому документу у міжнародному праві виникла універсальна норма, яка замінила «право на війну» принципом заборони агресивної війни» [6, с. 85]. Відтак, до 1939 року, 63 з 67 держав світу ратифікували Пакт Бріана-Келлога, надаючи йому фактичного універсального характеру.

У 30-их рр. XX ст. з метою ведення ефективної дипломатії назріла нагальна необхідність в укладенні спеціальної конвенції, яка б окреслила універсальні критерії визнання чи невизнання вчинення акту агресії певною державою. Разом з тим, конвенція могла сприяти належному упорядкуванню статей Статуту Ліги Націй, які передбачали можливість застосування санкцій проти країни-агресора, проте не вияснявала самої дефініції «агресія». Так, 3 – 5 липня 1933 р. у м. Лондоні між різними державами були підписані три Конвенції про визначення агресії, які мали однаковий текст, який визначав п'ять критеріїв агресії. У статті 2 Конвенцій вказувалося, що у міжнародному конфлікті нападаючою буде визнано державу, яка першою здійснить одне із наступних діянь: 1) оголосить війну іншій державі; 2) вторгнеться зі своїми збройними силами на територію іншої держави, навіть без оголошення війни; 3) нападе своїми сухопутними, морськими чи повітряними силами на територію, на судна або повітряні судна іншої держави, хоч і без оголошення війни; 4) вдасться до морської блокади берегів чи портів іншої держави; 5) підтримувати чи сприятиме збройним угрупованням, які, сформувавшись на її території, вторгнуться у простір іншої держави, або відмовиться від вимоги держави, яка зазнала вторгнення, прийняти всі залежні від неї заходи щодо позбавлення цих угруповань будь-якого протегування чи підтримки [3, с. 126]. Зокрема, у статті 3 Лондонських конвенцій наголошувалося, що жодні наміри політичного, економічного, військового чи іншого порядку не можуть бути виправданням чи ви-

баченням агресії. Слід зауважити, що у додатку до цих конвенцій містився орієнтовний перелік обставин, які певною мірою би виправдовували агресію, проте вони не можуть бути приводом до застосування агресивних дій [7, с. 93].

Визначення агресії в Лондонських конвенціях 1933 р., ввійшло пізніше до положень інших договорів, а відтак закріпилося як норма міжнародного права. Так, приміром на критерії акту агресії, визначених у цих конвенціях, посилалася Асамблея Ліги Націй щодо визнання акту агресії СРСР проти Фінляндії, в результаті 14 грудня 1939 р. СРСР був виключений із Ліги Націй. Безперечно, формування розуміння злочинності агресивної війни, заборона агресії зовсім не означала її цілковитого виключення із практики міжнародних відносин, що явно продемонстрував початок Другої світової війни. Втім, переоцінити вагомість означених документів неможливо, бо саме вони, опираючись теоретичні доктрини основників міжнародного права, заклали правовий фундамент для юридичної дефініції «агресії» як злочину проти світового миру та запровадження кримінальної відповідальності осіб, які тією чи іншою мірою причетні до планування, зачину та ведення агресивних війн.

Після завершення Другої світової війни, яка була одним із наймасштабніших конфліктів в історії людства, до найтяжчих міжнародних злочинів віднесено і злочини агресії. Відповідно до статті 6 Статуту Нюрнберзького Міжнародного військового трибуналу злочинами проти миру вважалося планування, підготовка, розв'язання та ведення агресивної війни чи війни із порушенням міжнародних договорів, угод або завірень, або участь в загальному плані чи змові, які спрямовані на здійснення однієї із означених дій [8]. Після проведення Нюрнберзького Міжнародного судового процесу над колишніми керівниками гітлерівської Німеччини (1945-1946 рр.) та Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу (1946–1948 рр.) у міжнародному праві затвердилася концепція «злочинів проти миру». На переконання більшості вчених статуту Нюрнберзького і Токійського трибуналів, а також їх рішення сформували базис для криміналізації агресивної війни

У 1945 р. засновано міжнародну Організацію Об'єднаних Націй, визначальним напрямом діяльності якої стало не лише підтримання та зміцнення міжнародного миру та безпеки, але і «придушення актів агресії або інших порушень миру» [9]. Відтак, ООН є невіддільною складовою сучасного правопорядку, у формуванні та підтриманні якого їй відводиться вкрай вагомий роль. Вона фактично представляє собою основу глобальної системи міжнародних організацій. Статут ООН став першим документом, який окреслив і закріпив основні цілі та принципи світового правопорядку, надавши їм імперативної сили. Статут відійшов від узвичаєної концепції війни, яка залишала можливість для зловживань з боку держав, категорично заборонивши агресію та значно розширивши її розуміння. Зокрема, стаття 2 Статуту ООН забороняє «погрозу силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, або яким-небудь іншим чином, несумісним з цілями Об'єднаних Націй». Існує лише два винятки із цієї заборони: право на самооборону від збройного нападу, що регулюється статтею 51, та військові заходи за санкцією Ради Безпеки на підставі глави VII Статуту ООН у випадку загрози миру, порушення миру або акту агресії (ст. 39) [9]. Останнє, надає гарантію державі, якій погрожують чи відносно якої вчинено агресію, на забезпечення її державних інтересів.

Окрім Статуту ООН, принцип заборони погрози силою та її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, або яким-небудь іншим чином, закріплений у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., а теж у Заключеному акті Ради з безпеки й співробітництва у Європі 1975 р.

Слід зауважити, що у 1967 р. Генеральна Асамблея створила Спеціальний комітет з питання визначення агресії (до складу якого входило тридцять п'ять держав-учасниць), перед яким було поставлене завдання розробити точну дефініцію агресії. Проект визначення агресії був розроблений Комісією у 1974 р., який 14 грудня цього ж року Асамблея затвердила консенсусом. Згідно Резолюцією 3314 Генеральної Асамблеї ООН було встановлено, що агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, або яким-небудь іншим чином, несумісним зі Статутом ООН (стаття 1). Застосування збройної сили державою першою в порушення Статуту є *prima facie* свідченням акту агресії (стаття 2). Також, ця Резолюція у статті 3 визначила перелік дій, які повинні кваліфікуватися як акт агресії, проте, цей перелік не є вичерпним, що дозволяє Раді Безпеки визначати, чи можуть бути інші акти розцінені як акт агресії [9].

У проекті статуту Міжнародного кримінального суду, прийнятому Комісією в 1994 р., злочин агресії був включений до переліку злочинів, які входять до юрисдикції. 17 липня 1998 р. Римський статут Міжнародного кримінального суду був прийнятий 120 державами та набув чинності 1 липня 2002 р., що був ратифікований шістдесятьма державами [6, с. 86]. Однак Статут не містив визначення злочину агресії, позаяк держави-учасниці не змогли дійти консенсусу. З метою підготовки аргументованих положень про агресію, зокрема визначення злочину агресії та його складу, процесуальних вимог здійснення Судом юрисдикції в його відношенні було створено Спеціальну робочу групу. 11 липня 2010 р. у Кампалі (Уганда) на 13-му пленарному засіданні першої Оглядової конференції держав-учасниць Римського статуту Міжнародного кримінального суду була прийнята Резолюція. Згідно до її додатку було виключено пункт 2 статті 5 із Статуту, натомість закріплено статтю 8 під назвою «Злочин агресії», яка містить визначення цього злочину [11].

Відповідно до Статуту МКС «акт агресії» означає «застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, або яким-небудь іншим чином, несумісним із Статутом Організації Об'єднаних Націй». Далі у пункті 2 статті 8 Статуту наведений перелік діянь, які «незалежно від оголошення війни будуть кваліфікуватися ... в якості акту агресії» [10].

Також, згідно Додатку I до Резолюції RC/Res.6 від 11 липня 2010 р. до Статуту МКС у вигляді поправок також були прийняті статті 15 bis та 15 ter, які регулюють здійснення Судом юрисдикції щодо злочину агресії [11]. У статті Римського статуту Міжнародного кримінального суду розглянуто та згруповано елементи трьох основних підходів до дефініції злочину агресії для цілей міжнародного права. З одного боку, в пункті 1 окреслено чотири форми співучасті в злочині агресії (планування, підготовка, ініціювання, здійснення), по-суті представлена Нюрнберзька та Токійська модель. Проте, друга частина цього пункту містить істотне відхилення від Статуту та вироку Нюрнберзького трибуналу, позаяк вона обмежує феномен «агресії» агресивними війнами, проте криміналізує індивідуальну участь певних осіб щодо «здійснення грубих порушень Статуту ООН» [11]. Звідси, пункт 1 фактично координується зі статтею 2 (4) Статуту ООН «всі члени ООН утримуються в їх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави, та і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями ООН» [1]. Відтак, фокус визначення зміщується з порівняно вузько сформульованої Нюрнберзької та Токійської моделі до більш юридично обґрунтованого режиму правового регулювання відповідно до Статуту ООН. Далі, у пункті 2 є пряме посилання на Резолюцію 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р., в якому вказується зміст статті 3 Додатку до неї, однак в же в якості змісту самої статті 8 bis. Адекватно, цей третій елемент розширює сферу застосування нової норми міжнародного права, порівняно з Нюрнберзькою та Токійською моделлю, яка передбачає здійснення кримінального переслідування вищих посадових осіб нацистської Німеччини та імперської Японії за їх участь у масштабній агресивній війні, а не в акті агресії.

З іншого боку, в силу їх включення у положення статті 8 bis норми додатку до Резолюції 3314 (XXIX), які являють певне «м'яке правило», Міжнародний кримінальний суд прямо визнав нормою міжнародного звичасового права тільки підпункт (g), отримали юридично обов'язковий характер міжнародного договірної права. Тому, сутність нової дефініції полягає в тому, щоб охопити щонайбільше можливих агресивних проявів діянь держав та надати Міжнародному кримінальному суду юрисдикцію стосовно максимально широких меж індивідуальної поведінки (планування, підготовка, ініціювання, здійснення), що обумовлюють здійснення акта агресії держави – учасницею Римського статуту або державою, яка не приймає участі в Статуті проти будь-якої держави – учасниці Римського статуту.

Висновки. Незважаючи на те, що заборона агресії встановлена імперативними нормами міжнародного права та визнана міжнародною спільнотою як міжнародний злочин, універсальної дефініції агресії до тепер не прийнято. Розгляд сутності агресії шляхом аналізу положень, що містяться у Статуті ООН, Декларації про принципи 1970 року та Гельсінському заключному акті 1975 р. потребують певного уточнення та розширення. Запропонована дефініція Резолюцією ГА ООН № 3314 потребує конвенційного закріплення, так як резолюції ГА ООН мають характер *soft law*. Положення Резолюції можуть перетворитись у міжнародно-правові звичасві норми, проте, наявність факту перетворення положень даної резолюції на звичасві норми на сучасному етапі є дискусійним й потребує додаткового обґрунтування.

Визначення агресії також міститься у Статуті МКС, втім, даний статут прийнятий порівняно невеликою кількістю держав, тому для держав-неучасниць ці положення не є обов'язковими. Окрім цього, Суд має юрисдикцію здійснювати правосуддя та виносити відповідні рішення лише у відношенні фізичних осіб. Тому, сьогодні існує актуальна необхідність щодо прийняття на універсальному конвенційному рівні дефініції агресії, що сприятиме попередженню міжнародного злочину агресії та підвищенню ефективності боротьби з нею. Безапеляційним є те, що заборона агресії отримує свій імперативний статус шляхом властивого їй раціоналізму і моральної авторитетності замість державної згоди.

Список використаних джерел:

1. Статут Ліги Націй. URL: https://jurist-online.org/publ/istoricheskie_dokumenty_istorichni_dokumenty/statut_ligi_nacij_ustav_ligi_nacij/2-1-0-1227 (дата звернення: 25.05.2023 р.).
2. Женевський протокол. URL: <https://cyelop.com.ua/content/view/306/58/1/12/> (дата звернення: 25.05.2023 р.).
3. Базов О. (2018) Деякі питання щодо визначення злочину агресії в міжнародному кримінальному праві. *Публічне право*. № 1. С. 123–133.
4. Касинюк І.В. (2015) Становлення принципу заборони агресивної війни в рамках нюрнберзького процесу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Вип. 31(3). С. 128–130.
5. Берегута В.В., Богінська І.В. (2021) Історичне значення пакту Бріана-Келлога як однієї із ідеалістичних ініціатив міжвоєнного періоду. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. Т. 2. № 13. С. 10–15.
6. Важна К.А. (2016) Визначення агресії у сучасному міжнародному праві. *Україна і світ: Науковий журнал Факультету журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв*. Вип. 1. С. 84–92.
7. Ващенко В.А. (2019) Денонсація міжнародних договорів в теорії та практиці сучасного міжнародного права: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Міністерство освіти і науки України, Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ. 223 с.
8. Статут Нюрнберзького Міжнародного військового трибуналу. URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id211232/tasks> (дата звернення: 25.05.2023 р.).
9. Статут ООН. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 25.05.2023 р.).
10. Римський статут Міжнародного кримінального суду. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 25.05.2023 р.).
11. Резолюція RC/Res.6. URL: <https://treaties.un.org/doc/source/docs/RC-Res.6-ENG.pdf> (дата звернення: 25.05.2023 р.).